

Спосіб Д. П.,
аспірант кафедри теорії та історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНА ФУНКЦІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЗГІДНО З ІНСТРУКЦІЄЮ 1946 РОКУ

PROFESSIONAL-EDUCATIONAL FUNCTION OF THE SECURITY SERVICE OF OUN ACCORDING TO THE INSTRUCTIONS 1946

У статті вивчаються правові аспекти створення та функціонування Служби безпеки Організації українських націоналістів, яка поєднувала правоохоронні, розвідувальні та контррозвідувальні функції. Її еволюція як державної інституції призвели до формування не властивих для силових органів функцій, а саме виховної, яка була тісно пов'язана з ідеологічною. Аналіз оригінальних постанов та інструкцій дозволило вивчити практичні та теоретичні аспекти реалізації виховної функції Служби безпеки Організації українських націоналістів.

Ключові слова: Служба безпеки ОУН, орган влади, функція, просвітницько-виховна функція, постанова, інструкція, ідеологія, державно-правові погляди.

В статье изучаются правовые аспекты создания и функционирования Службы безопасности Организации украинских националистов, которая сочетала правоохранительные, разведывательные и контрразведывательные функции. Ее эволюция как государственного института привела к формированию не свойственных для силовых органов функций, а именно воспитательной, которая была тесно связана с идеологической. Анализ оригинальных постановлений и инструкций позволило изучить практические и теоретические аспекты реализации воспитательной функции Службы безопасности Организации украинских националистов.

Ключевые слова: Служба безопасности ОУН, орган, функция, просветительско-воспитательная функция, постановление, инструкция, идеология, государственно-правовые взгляды.

The article examines the legal aspects of the creation and functioning of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists, combining law enforcement, intelligence and counterintelligence functions. Its evolution as a state institution led to the formation of functions that were not peculiar to power bodies, namely, educational, which was closely related to the ideological one. The analysis of the original decrees and instructions allowed studying the practical and theoretical aspects of the implementation of the educational function of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists.

Key words: Security service OUN, authority, function, educational function, decree, instruction, ideology, state-legal views.

Постановка проблеми. У червні 1941 р. Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН), вдруге у ХХ ст., після визвольних змагань 1917-1921 рр. відродила українську державність проголосивши «Акт відновлення Української Держави». В умовах німецької окупації Галичини та просування нацистської армії на схід, такий крок був приречений на провал. Хоча шанси на функціонування української державності були мінімальні чи навіть відсутні, українців, задовго до 1941 р. розпочали формувати органи влади та різноманітні державницькі інституції, які після здобуття незалежності мали забезпечити стабільний розвиток країни. Одним із таких органів була Служба безпеки (далі – СБ ОУН), яка виконувала цілий спектр функцій і відігравала важливе місце в управлінському апараті.

Наукова актуальність нашого дослідження, з огляду на вищезазначене, обумовлюється кількома причинами. По-перше, цікавим видається вивчення правових засад організації та функціонування владних інститутів, які були створені ОУН. Навіть більше, вони функціонували в умовах відсутності національної держави, що свідчить як про їх ефективність так і чіткість правового регулювання їх функціональних обов'язків. По-друге, вимагають вдосконалення окремі норми Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на

Україні» [8]. По-третє, досліджувана тематика сповнена ідеологічних стереотипів подолання яких не тільки дозволить примирити суспільні суперечності, а й сформувати вищий рівень політичної культури та толерантності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності ОУН викликає чимало суперечань в середовищі сучасних науковців. Відмежовуючись від акцентування уваги на співпраці з нацистською Німеччиною і переорієнтування на антибільшовицькі та антинацистські настрої, серед українських дослідників немає усталеного погляду на спробу ОУН відновити Українську державу у 1941 р., а також процесу формування владних інституцій, що мали сформувати механізм державної влади. Якщо серед українських істориків діяльність ОУН загалом, та СБ ОУН зокрема, викликає увагу, то серед правників ця тема абсолютно недосліджена. Однак, при здійсненні подібних досліджень слід чітко дотримуватися принципу об'єктивності та аполітичності. Певною складністю є і те, що частина з учасників досліджуваних подій чи їх близьких родичів живі та не бажають, щоб їх особиста інформація ставала об'єктом уваги широкого загалу. Одночасно це є і перевагою, бо окремі з них активно діляться своїми спогадами, надають цінні відомості, що не мають документального підтвердження.

Методологічну основу нашого дослідження склали праці таких вчених: Я. Антонюка, О. Іщука, А. Кентія, З. Книша, О. Лисенка, В. Огородніка, І. Патриляка, І. Чорновола та інші.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення способів правового регулювання просвітницько-виховної функції СБ ОУН, специфіки діяльності цієї інституції та її загального впливу на процес українського державотворення середини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. За короткий час, починаючи з лютого 1939 р. був сформований управлінський апарат ОУН, який відповідав рівню державного і міг ефективно функціонувати в легальних умовах. Навіть більше, цей апарат функціонував і в умовах підпілля та активних військових дій, як проти нацистів, так і проти червоноармійців та поляків.

Для створення СБ ОУН було кілька ключових передумов:

- потреба в контррозвідальному органі, який міг забезпечити державну безпеку в умовах боротьби з радянською владою та поляками (після 1941 р. – з нацистами);

- захист керівництва ОУН, яке на кінець 1930-х рр. стало об'єктом терористичних атак з боку органів НКВД, а також польських спецслужб;

- зростання мережі українського націоналістичного підпілля коштам осіб, що були звільнені з польських концентраційних таборів після вересня 1939 р.;

- процес радянзації західноукраїнських земель з осені 1939 р., який супроводжувався не тільки поширенням радянської влади, а й масовим терором та репресіями проти мирного українського населення.

Ці причини є не вичерпними, але ключовими, які продемонстрували керівництву ОУН потребу у створенні спеціального силового органу з функціями внутрішньої безпеки та зовнішньої контррозвідки. Власне українські вчені О. Ішук та В. Огороднік наводять п'ятий фактор – розкол ОУН на «бандерівців» та «мельниківців». Це на їх думку було причиною того, що саме до перших приєдналися «фахові працівники спеціальних структур колишньої єдиної ОУН, яких називали «сімкою»» [3, с. 4]. Представниками «сімки» були М. Лебедь та М. Арсенич, які й взяли на себе усю організаційну відповідальність за створення Служби безпеки [5].

Безпосереднім приводом для створення СБ ОУН стало вбивство агентом НКВД Судоплатовим П. провідника УВО-ОУН Коновальця Є. [6, с. 46]. Інституційно оформлення СБ ОУН відбулося в лютому 1939 р., коли при Крайовій Екзекутиві був створений окремий контррозвідальний орган для захисту лідерів націоналістичного підпілля від репресивної політики польських спецслужб та радянських терористів [3, с. 4]. Водночас новостворений орган формувався із перспективою на проголошення незалежної української держави, і мав перетворитися за словами В. Кука, в національну Службу безпеки [2].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що провід ОУН-Б, ще у 1939-1940-х рр. чітко сформував концепцію відродження української держав-

ності, почав формувати органи влади, правопорядку та безпеки. Наявність останніх розцінювалося, як можливість міжнародного визнання, оскільки союзники мали переконатися у спроможності українців до право- і державотворення. Аналіз однієї із відозв проводу ОУН дає підстави стверджувати, що в момент нападу Німеччини на Польщу, провід ОУН чітко усвідомлював ненадійність союзу з нацистами: «вимоги, які ставляться до нас союзником, будуть односторонні, бо таке є відношення наявних реальних сил» [3, с. 5]. Домогтися підтримки можна було через організацію дієвого державного апарату, який на думку українців дозволить Німеччині «побачити та признати наш організаційний хист і зрозуміти цю наглядну користь, яку він з нашої діяльності може мати» [3, с. 5]. Ці слова є виявом чіткої концепції державотворення, яка пропонувала легальний спосіб відновлення української державності через формування дієвого державного апарату. В цьому плані цікавим видається дослідження причин орієнтації українського націоналістичного проводу на Німеччину. На нашу думку, причиною було не тільки бажання спільної боротьби проти радянської влади, а й наявність інформації про популярну в німецькому політикумі останньої третини ХІХ ст. концепції створення «Київського королівства». Ідеолог цієї концепції, яку підтримував О. фон Бісмарк, Е. Гартман, акцентував увагу саме на національному факторі та окремішності українців Галичини, Буковини та Наддніпрянщини від країн до складу яких вони входили [10, с. 179-183]. Однак ця проблема є об'єктом окремого дослідження.

Стосовно СБ ОУН, то перед нею, як силовим органом було поставлено наступні завдання: протидія діяльності радянської агентури, а також органів Гестапо; охорона лідерів ОУН(б); контроль за дотриманням конспірації; підтримка внутрішньої безпеки; розвідка і контррозвідка; організація диверсій; розслідування кримінальних злочинів, які скоїли члени ОУН(б), тощо [3, с. 5].

З огляду на визначені функції, СБ з правової точки зору поєднувала повноваження як правоохоронного органу з функціями здійснення кримінальних дій та як правоохоронний орган спеціального призначення, що слідував за внутрішньою безпекою та забезпечував розвідку. Окрім того, з огляду на суспільно-політичну ситуацію та військові дії, функції СБ змінювалися. Так, у травні 1941 р. була видана Інструкція Служби безпеки «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» [3, с. 5], у якій основний акцент здійснювався на контррозвідальну функцію, зокрема протидію радянським органам, а також здійснення контролю над органами міліції, що мали виникати на території, яка контролювалася ОУН. З юридичної точки зору СБ ОУН, як силовий і правоохоронний орган мав статус міністерства внутрішніх справ, оскільки здійснював контроль за правоохоронною діяльністю.

Показово, що частина розділів Інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», стосувалася порядку організації роботи органів поліції УРСР

та заходів, як протидіяти їй в процесі звільнення українських територій від більшовиків. Розглядаючи Німеччину, як основного союзника в процесі відновлення національної державності, в процесі організації силових органів ОУН орієнтувалося насамперед на радянські органи правопорядку. Причиною цього, на нашу думку було те, що радянські органи системи НКВД доводили свою ефективність, і залишалися одночасно основним противником, вивчення досвіду роботи якого було запорукою перемоги над ним.

Цінність Інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» полягає в тому, що в ній чітко визначалися повноваження та функції СБ ОУН, як центрального органу правопорядку, так і його відділень на місцях, починаючи від села і міста до району та області. При цьому, наголошувалося на важливій організаційній місії органів поліції, які після звільнення від нацистів, більшовиків та поляків українських населених пунктів, мала забезпечити створення та функціонування тимчасової адміністрації [6, с. 86].

Повноваження та функції СБ ОУН мали відповідати повноваженням Обласної команди Народної поліції, які мали створюватися після звільнення від більшовиків, нацистів чи поляків. До основних повноважень Обласної команди належали:

- перевірка персональний даних Народної поліції (політичне минуле та інше);
- організація роботи мобілізаційного, вишкільного і відділу «узброєння та увіювання»;
- створення «таємної поліції» (ця функція була запозичена в органів НКВС і спрямовувалася на боротьбу з радянською пропагандою і спецслужбами);
- налагодження правопорядку в області покладаючись на органи Народної міліції;
- організація та утримання органів поліції в області;
- охорона об'єктів критичної інфраструктури (залізниця, об'єкти нафтовидобування);
- організація роботи дактилоскопічного та фотографічного бюро, для реєстрації злочинців;
- створення секретаріату для забезпечення протокольних, господарсько-фінансових та пропагандистських функцій [6, с. 87-88].

Усі ці функції та повноваження чітко відповідали тим завданням, які стояли перед українським національним проводом у 1939-1941 рр., однак під час радянсько-німецької війни, та в повоєнні роки, ці функції змінювалися відповідно до умов у яких перебувало українське націоналістичне підпілля. Так, в останні роки Другої світової війни, завдяки органам НКВД ОУНівське підпілля зазнало нищівних втрат [1, с. 31]. Впродовж 1944-1946 рр. була організована так звана «Велика блокада», після якої його чисельність підпілля скоротилася на 40-60% [4, с. 134]. Такі зміни призвели й до перегляду основних функцій СБ ОУН, які окрім правоохоронних, розвідувальних та контрольно-розвідувальних набули ідеологічних рис. В умовах ідеологічної боротьби особливо важливою була просвітницько-виховна функція.

Для вивчення специфіки трансформації основних функцій СБ ОУН, зокрема акцентування уваги на

просвітницько-виховну складову, доцільно ґрунтовно проаналізувати «Проект інструкції для підготовки службовців СБ (липень 1946 р.)» [6, с. 202-213]. Так, у Розділі II «Завдання Служби Безпеки» вказувалося, основний акцент в діяльності цієї інституції повинен робитися на забезпечення морального стану ОУН шляхом досягнення безпеки від зовнішніх ворогів [6, с. 204]. У ст. 3 цього розділу СБ ОУН отримувала також і судові повноваження, що можна назвати закономірним в умовах воєнного часу та протистояння радянським органам НКВС.

Реалізація просвітницько-виховної функції реалізовувалася через організацію для майбутніх співробітників СБ ОУН спеціальних навчальних курсів, які одночасно мали виявити здібності потенційних кандидатів, а також навчити усіх особливостей контрольно-розвідувальної діяльності. Найбільшою професійною якістю визнавалася здатність оцінювати самого себе – самооцінка [6, с. 205]. Це було закономірним з огляду на потребу приймати оперативні рішення і діяти без згоди керівництва у конкретних ситуаціях, які передбачали забезпечення захисту керівників ОУН, а також протидії з ворожими спецслужбами.

Цікавими, навіть з позиції сьогодення, ставляться особисті психологічні вимоги для працівників СБ ОУН:

- 1) загальна інтелігентність;
- 2) спеціальні здібності;
- 3) риси характеру [6, с. 206].

При цьому «загальна інтелігентність» розглядала як можливість адекватної поведінки у новому і невідомому середовищі, чого на думку авторів Інструкції не можна було досягнути шляхом самоосвіти, а тільки завдяки тривалому і спеціалізованому навчанню. «Спеціальні здібності» передбачали ще ширше коло вимог (диспозиційна пам'ять, фізіономічна пам'ять, спостереження, об'єктивність сприйняття явищ та інше) [6, с. 205-206]. Звісно, ці вимоги не можна порівнювати із психологічними методиками які застосовуються для перевірки вступників до Служби безпеки України у XXI ст. [7], але він задовольняв загальні вимоги для претендентів середини XX ст. особливо в умовах відсутності національної державності та можливості здійснювати повноцінну підготовку працівників.

Особливий інтерес, на нашу думку, викликає пункт про «риса характеру». Вказуючи, що у своїй діяльності СБ ОУН послуговується правилом «використання усіх засобів для досягнення цілі», то важливо унікалі використання безхарактерності як зброї [6, с. 208]. Остання свідчить про наявність глибокої моральної складової, що не була властивою для націоналістичних рухів. притаманність її ОУН пояснюється традицією християнських правових ідеалів, моралі та етики, які особливо поширювалися через Греко-католицьку церкву, яка підтримувала підпільний рух.

Зміст моральних ідеологем можна прослідкувати проаналізувавши Розділ IV «Програма виховно-шкільної праці», у якому вказувалося, що основним змістом моралі є розуміння «життя як постійного бою» [6, с. 209]. При цьому не виховувалася виключна ворожнеча. Постійним боєм на думку

українського націоналістичного проводу була висока політична та загальна освіта, військовий вишкіл та культура щоденного життя [6, с. 210]. Усі ці риси для ліберального типу правової ідеології, а не тоталітарної, яка могла скластися в ОУН в у мовах боротьби за власну державу та протистояння з більшовицькими спецслужбами та пропагандою.

З протоколів допиту В. Кука 1954 р., відомо, що органи НКВД зібрали відомості, що навіть Р. Шухевич, послуговуючись псевдо «Олег» займався ідеологічним вихованням молоді, що мала бажання вступити в лави ОУН, в тому числі й до СБ [9]. Цікаво, що один із керівників ОУН, займався вихованням молоді не для того, щоб заохотити їх своїм авторитетом, а з огляду на те, що мав високу освіту та досвід педагогічної діяльності, що і вимагалось в згаданій Інструкції 1946 р. [6, с. 212].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши трансформацію основних функцій та повноважень СБ ОУН можна сформулювати наступні висновки:

– з правової точки зору СБ ОУН була силовою інституцією, що займалася внутрішньою і зовнішньою безпекою державного керівництва. Єдиним недоліком була відсутність державності в українців, а боротьба за її досягнення призвела до трансформації її основних функцій та повноважень;

– одночасно із поліцейською, розвідувальною, контррозвідувальною, судовою та іншими силовими та правоохоронними функціями, СБ ОУН велику увагу приділяла просвітницькій та виховній діяльності. Остання реалізовувалася на двох рівнях. На першому – здійснювалася ідеологічна і правова підготовка майбутніх співробітників СБ, а на другому – просвітницька й агітаційна діяльності серед населення західних областей України;

– для регулювання основних функцій СБ ОУН видавалися спеціальні Інструкції та розпорядження, які були реакцією на події Другої світової війни та протистояння з радянськими силовими органами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк Я.М. СБ ОУН(б) на Волині та Західному Поліссі (1946-1951 рр.) : монографія. Луцьк : Ключі, 2013. 270 с.
2. Грабовський С. Інтерв'ю з В. Куком та В. Понаморьовим. URL: www.RadioSvoboda.org.
3. Іщук О., Огороднік В. Микола Арсенич – організатор та керівник Служби безпеки ОУН(б) у 1941-1947 рр. *Мандрівець*. Тернопіль : Видавництво «Мандрівець», 2010. №6. С. 4-17.
4. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). Київ : Б. в., 1999. 111 с.
5. Книш З. Устрій Організації Українських Націоналістів. Вінніпег ; Буенос-Айрес : Б.Р.В. 1952. 163 с.
6. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / упоряд. О. Лисенко, І. Патриляк. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 256 с.
7. Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на навчання у вищих військових навчальних закладах Служби безпеки України : Наказ від 01 березня 2012 р. № 79. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0436-12>.
8. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України від 13 березня 2018 р. № 2325-VIII (2325-19). *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>.
9. Протокол допроса Кука Василя Степановича [1] о структуре и основных задачах СБ ОУН. URL: <https://constitutions.ru/?p=10739>.
10. Чорновол І. Нариси з історії Галичини. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. 432 с.